

БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ В ПОЛІТИЧНІЙ МОБІЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСТВА

Богдан ГАЛАЙКО

*кандидат історичних наук,
директор НДІУ*

Упродовж ХІХ ст. поневолені народи Центрально-Східної Європи продовжують боротьбу за національне визволення, триває процес їх перетворення у модерні нації. За відносно короткий час виникає і розвивається до масового масштабу нова форма колективної ідентичності – національна свідомість [1, с. 15]. Відбувається політизація національних рухів, тобто підпорядкування їх політичним цілям з відповідною перебудовою організаційних форм, ідеології та практичної діяльності. На перший план виходять політичні вимоги, насамперед право власної державності. Особливий радикалізм спостерігається серед молодого покоління.

Схожі тенденції відбуваються й на українських землях. Українці, розділені кордонами та поневолені імперіями (Російською та Австро-Угорською), переживають етап національного відродження, серед провідних верств увиразнюється самоусвідомлення, відчуття єдності народу, а загалом виявляються ознаки формування модерної європейської нації. Ширший загал суспільства прагне вивчати і плекати власну історію, культуру, традиції. Дослідники вважають, що український рух цілком вписується в запропоновану чеським істориком і політологом М. Грохом модернізаційну схему національних рухів «молодих» європейських народів: 1) «відкриття» історії, мови й народної культури маленькою групою вчених;

2) фаза національної агітації патріотів із метою поширення національної самосвідомості на всі верстви суспільства; 3) масовий національний рух і створення власної держави [22, с. 76].

Безперечно, на формування модерного українства впливали попередники. Фундамент ідейно-філософських та соціальних засад мобілізації української спільноти у першій половині ХІХ ст. заклав Тарас Шевченко. Діяльність Кирило-Методіївського братства стала значним кроком у розвитку ідей федералізму. Сама ж ідея федерації уявлялася як засіб забезпечення історичних прав українського народу [22, с. 77]. Обґрунтування європейської спадковості та української самобутності викладено на сторінках «Книги буття українського народу» – програмного документа кирило-методіївців.

Наддніпрянці та галичани активно контактують між собою. Користуючись пом'якшенням режиму в Галичині, тут друкують та передають на Наддніпрянщину нелегальну літературу. Натомість у Галичину переїжджають на роботу чи стажування українці з Наддніпрянщини [17, с. 589]. Скажімо, молодий історик, магістр Київського університету Михайло Грушевський у 1894 р. переїздить до Галичини на роботу завідувачем катедри Львівського університету [4].

Важливо наголосити і на тих умовах, у яких перебували українці наприкінці ХІХ ст. У 1881 р. відбувається

пом'якшення курсу царської влади у питанні використання української мови, яке жорстко регламентувалося Валуєвським циркуляром (1863) та Емським указом (1876). У другій половині XIX ст. в Україні починають поширюватися загальноросійські революційні настрої, зокрема, різні течії народництва. Українське громадсько-культурне життя на Наддніпрянщині репрезентують члени Старої громади, т.зв. «українофіли». Користуючись пом'якшенням з боку царського режиму щодо українського питання, вони активізують просвітницьку роботу, розширюють проблематику наукової діяльності. Своєрідним індикатором поживлення суспільного та культурного життя стає український театр. Радикальнішу позицію починає займати українська студентська молодь. Домінуюче у 1860 – 70-х рр. серед української еліти українофільство та культурно-просвітницька діяльність не задовольняли нове покоління. Молоді українці шукають інших підходів, у них виникає потреба відійти від «драгоманівства» та українофільства, які вже їх не задовольняли [13, с. 36]. Українська національна інтелектуальна еліта зосереджується довкола поширення загального для всієї спільноти поняття «українець».

Попри популярні серед молоді ідеї соціалізму, мрії про всесвітнє братерство пролетаріату, виникає організація, яка в умовах імперського тиску у Наддніпрянській Україні поставила на перший план питання українського патріотизму, державності та соборності. Ця структура – «Братство тарасівців». Значення цього об'єднання все ще недооцінене. Протягом тривалого часу ця тема замовчувалася. Разом з тим те число членів братства, згодом відомих

громадсько-політичних, культурницьких, мистецьких діячів, свідчить про суспільно-політичну зрілість, інтелектуальну цілісність та обґрунтованість ідей братства. Чимало питань, які порушувалися тарасівцями, є актуальними й нині через неподолані проблеми колоніального статусу України.

Переламний характер зміни орієнтирів завважили сучасники: «...Українофільство показало нам і цілому світові, що існує і нидіє якийсь зневолений, зрабований нарід, що зветься Українцями; воно поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт; воно стало підвалиною сучасних українців. В сім його історична заслуга...» [16, с. 22]. «Ми відкинули назву «українофіли», а звемось просто українці, бо ми такими єсьмо, окрім всякого «фільства», – так пояснювала у листі до Михайла Драгоманова у 1891 р. Леся Українка зміни, що відбувалися у свідомості її ровесників [23]. Своїми молодечими переживаннями того часу ділиться Володимир Самійленко: «... Не маючи змоги запалити ясне світло, дбали про те, щоб хоч каганчик блідий денне-де блимав у тій темряві... Не маючи змоги і не наважуючись вести темний і ще цілком несвідомий український народ на боротьбу за свою волю, старалися, щоб хоч не забувалася в народі його національна індивідуальність та щоб збереглась і поважалась його мова, той ключ од в'язниці поневоленого народу» [17, с. 596].

Ще активніше радикалізація ідей національного руху відбувається в Галичині, де були значно ширші можливості для політичної діяльності. Русини-українці півдавстрійської України переходять до партійної діяльності. Зокрема, у Львові у 1890 р. створюється перша українська

політична структура – Русько-українська радикальна партія. Серед її чільних діячів – Іван Франко, Михайло Павлик, Юліан Бачинський та інші [12].

Формування й становлення молодого покоління національних діячів відбувалося передовсім в університетському середовищі викладачів і студентів, насамперед Харкова та Києва. У Харкові до числа активних українських діячів того часу належали: Павло Ковалевський, Олександр Русов, Софія Русова, Дмитро Багалій, Христя Алчевська [17, с. 99]. Чільними представниками української інтелігенції Києва були Володимир Антонович, Павло Житецький, Микола Лисенко, Олена Пчілка та інші [17].

У створенні Братства тарасівців чималу роль відіграв Олександр Русов. Він як земський статист залучає до роботи з опису нерухомого майна на Слобожанщині студентів з Харкова. Серед них – студент медичного факультету Харківського університету Іван Липа, студент Харківського технологічного інституту Михайло Базькевич, студент ветеринарного інституту Микола Байздренко. Згодом до них долучився й випускник природничого факультету Київського університету св. Володимира Віталій Боровик (на той час дрібний урядовець). Працюючи над збиранням статистичних матеріалів, вони глибше пізнають життя простих українців, їх побут, звичаї, настрої, мову. Четверо юнаків вирішують поїхати до Канева, на могилу Т. Шевченка [10, с. 67–68].

Власне на могилі Кобзаря молоді українці присягнули «бути вірними заповітам Шевченка та Україні» [13, с. 37]. Ось як про перебування в Каневі згадує Іван Липа: «Через увесь день чулася якась невидима присутність між нами

великого ґенія... наші душі тоді були повні-повнісінькі любові, надії... Ми не наче на Великдень, цілувалися як діти... Велика й незабутня могила міцно чарівно з'єднала нас любов'ю. Дух же Тарасів був між нами нічим і невідомим свідком нашої присяги, що ніхто з нас не схибне в бік, не покине своєї матері України...» [19, с. 94]. Юнаки заприсяглися «віддати все життя на добро Україні». «Тут то й ухвалили ми заснувати таємне політичне товариство і на честь поета й того місця, де ся думка виникла у нас, назвали його «Братерство Тарасівців» [10, с. 69].

Дослідниця Зінаїда Тарахан-Бережа на основі особистих записів Івана Липи зазначає, що ця подія відбулася на Зелені свята (Трійцю), які у 1891 р. припали на 8 (20) червня [20, с. 194.].

Повернувшись додому, засновники гуртують довкола себе однодумців, насамперед із студентського середовища. До тарасівців у Харкові увійшли: Іван Липа, Микола Яценко, Олександр Кривко, Дмитро Дробиш, Олександр Столбин, Олександр Бурлюк, Іван Зозуля, Михайло Базькевич [10, с. 68.].

За спогадами І. Липи, до Києва ідеї Братства тарасівців привіз В. Боровик [10, с. 71]. До нього долучаються Євген Тимченко, Володимир Самійленко, Мусій Кононенко, якого, за деякими даними, спочатку обирають координатором осередку [6, с. 211.]. Згодом приєдналися й брати Микола та Гаврило Міхновські, Олександр та Євген Черняхівські, Володимир Шемет [15, с. 9]. Слід відзначити таємність товариства, суворий добір членства та певну конспірацію діяльності. Діючи як таємна організація, тарасівці зуміли об'єднати навколо себе гурток молоді на засадах необхідності

широкої праці задля національного відродження України.

Улітку 1892 р. І. Липа побував у с. Олексіївці Катеринославської губернії (сучасна Луганська обл.), де залучив до організації Бориса Грінченка [11, с. 29]. Невдовзі до товариства увійшли такі відомі особи, як Михайло Коцюбинський, його дружина Віра Устимівна Дейша, Микола Вороний та ін. [8, с. 74–75].

Осередки Братства творяться й у інших містах: Полтаві (Д. Дробиш), Одесі (Д. Сигаревич, А. Ждаха та В. Климович), Чернігові (М. Коцюбинський) [10, с. 71], згодом – у Катеринославі, Сумах, Ічні, Лубнах [18, с. 99–100].

Щодо керівництва організації думки дослідників розходяться. С. Наумов зазначає, що одноосібного керівника структури не було [13, с. 39], натомість існувало певне ядро з авторитетних братчиків, які очолювали невеликі гуртки та певні підгрупи [15, с. 9]. Водночас, за деякими даними, впродовж 1893–1897 рр. головою Братства тарасівців був Євген Тимченко [8, с. 74], за іншою інформацією, керівником спочатку був В. Боровик, згодом М. Кононенко і М. Міхновський [13, с. 39]. Загалом, на сьогодні встановлено 49 осіб-членів Братства тарасівців, а сумарна кількість учасників, на думку дослідників, коливалась у межах сотні [13, с. 40]. Деякі братчики походили з одного села, наприклад, М. Кононенко та М. Міхновський – з с. Турівки Прилукського повіту на Чернігівщині [7, с. 179].

Перші програмні пункти Товариства були написані у містечку Глинській поблизу Ромнів на Слобожанщині ще у 1891 р. На згадку про цю подію 20 вересня 2014 р. там відкрито пам'ятну дошку [1].

Узагальнені програмові засади було викладено у рефераті, виголошеному Іваном Липою навесні 1893 р. на Шевченкові роковини, а згодом того ж року опубліковано в галицькому часописі «Правда» під назвою «Profession de foi¹ молодих українців». Програмові пункти тарасівців можемо спостерігати і в інших працях, серед них зокрема «Листи з України Наддніпрянської» Б. Грінченка, казці-алегорії «Хо» М. Коцюбинського, яку він присвятив В. Боровикові [8, с. 76].

Слід зазначити, що у зв'язку із цензурою, таємним характером діяльності товариства, переслідуваннями імперськими режимами опублікований текст не передає всієї суті програми. Зрозуміло, що реферат був більш загальним, полемічним, емоційним – з огляду аудиторії та обставин. Очевидно, з тактичних міркувань деякі моменти у ньому згладжено. Водночас у «Profession de foi...» чітко простежуються напрямні платформи тарасівців.

У публікації читаємо: «Ми... повинні бути націоналами, бо того вимагає моральне почуття наше...» ... «...повинні єсмо бути консеквентними у всьому Українцями...» [16, с. 20, 23]. Тобто наголошувалося на тому, що українці мають бути послідовними патріотами, патріотами дії, націоналістами.

У документі чітко сформульовано ідею української самостійності: «Ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб зволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває і дати задля користі людскості ще одну вільну духом одиницю» [16, с. 20]. «Наука й життя Українського народу доводять нам, що Україна була, єсть і буде завсіди окремою нацією,

¹ У перекладі з французької – символ віри.

і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу...» [16, с. 20].

Окрему увагу було приділено питанню соборності українських земель та єдності української нації: «Для нас свідомих Українців єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу...» [16, с. 23].

Наголошувалося на важливості мовного чинника: «...кожен з нас, свідомих Українців має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по українському...» [16, с. 24]. «Виховуючи свої діти, кожен свідомий Українець повинен вживати української мови, яко мови викладової з початку вчення, а як дитина піде до офіційної школи, вчити її української мови, історії, літератури дома окремо, щоб діти наші були вже *стихійними Українцями*» [16, с. 24].

Подібні думки спостерігаємо й у казці-алегорії «Хо» М. Коцюбинського: «Та тим то й ба, що тоді ідея набирає вартості, коли поростає тілом, переводиться в життя... Будьмо передусім скрізь українцями – чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в свому краї, чи на чужині. Хай мова наша не буде мовою, якою звертаються лиш до челяді... Хай вона бринить і розгортається в нашій родині, у наших зносинах товариських, громадських, у літературі – скрізь, де нам не заціплено... Не попускаймо собі навіть у дрібничках... Будьмо консеквентними, не відділяймо слова від діла... Не жахаймось, що діло те таке велике, таке важке... Робім, що можемо» [9, с. 188].

Тарасівці вбачали завданням своєї поточної роботи й творення української

національної самосвідомості, ідентичності: «... ми дбаємо про те, щоб піднести й розворушити на Україні національного духа, відживити і виробити серед інтелігенції й народу національні почування українські...» [16, с. 24].

Порушувалася братчиками й соціально-економічна тематика: «В справах соціально-економічних працюватимемо в душі такого ладу, в якому немає місця ні панови, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце ціловкраїнській національній родині, що складається з рівних поміж себе правом... національно свідомих братів працівників» [16, с. 25].

У Києві місцем зустрічей братчиків слугувало помешкання Олександра Кониського, чільного діяча Київської громади, письменника, дослідника Т. Шевченка. Тут часто збиралася українська молодь – В. Самійленко, І. Стешенко, Є. Тимченко, М. Міхновський [7, с. 119]. М. Кононенко писав: «... молода українська громада, що звалася тарасівці, почала демонстративно висміювати старих громадівців за їх російщину... Київська стара громада не говорила по-українськи, а тарасівці говорили тільки по-українськи... До появи тарасівців Стара громада була замкнена сама в собі, вимирала і не давала ніяких паростків... деяких тарасівців запросила вступити в члени Старої громади, але тарасівці рішуче відмовились» [7, с. 147].

Тарасівці цікавилися і вивчали досвід національно-визвольної боротьби інших народів. До прикладу, відгуком на повстання кубинського народу проти іспанських колонізаторів у 1890-их роках була поема Бориса Грінченка «Матільда Аграманте» [5, с. 96–100]. Можемо стверджувати й про вивчення діяльності

та наслідування тарасівцями «молодих» національних рухів Європи XIX ст. [18].

У колі братчиків формувалося наступне покоління українців, серед яких, наприклад, був молодий Іван Стешенко (згодом член Центральної Ради, Генеральний секретар освіти. – Б. Г.), в родинному обійсті якого часто перебували тарасівці [10, с. 70].

Загальні напрямки діяльності організації можемо окреслити у наступному: це передовсім національне просвітництво – в найширшому значенні, а саме: підтримка та поширення української освіти, розвиток національної культури (особливо мови), виконання заповітів Шевченка (відзначення роковин Кобзаря, інших пам'ятних та історичних дат), бібліотечна і книговидавнича справа (розповсюдження книг, зокрема й заборонених цензурою), виховання нового покоління, насамперед власних дітей, в українських національних традиціях), консеквентність (у сучасному розумінні – націоналізм).

Відповіддю царської влади на програму Братства й початки діяльності стали репресії. Вже 1 травня 1893 р. відбуваються арешти у Харкові. Вони були пов'язані із вистеженням царською жандармерією передачі з Галичини пакунка з нелегальною літературою, який передавала дружина Івана Франка – Ольга Хоружинська [14, с. 60].

Через стійкість затриманих поліція не розкрила всієї мережі організації і після 1893 р. її гуртки діяли в інших містах до кінця 1890-х років. Власне, у цей час на перший план активної діяльності виходить київський осередок братчиків.

Можемо констатувати, що Братство тарасівців – це перша виразно політична українська організація на

Наддніпрянщині. Тарасівці вперше поставили перед собою мету – відродження української державності. Вони чітко озвучили ідею соборності українських земель, підкреслюючи єдність українського народу незалежно від державних кордонів. Братчики усвідомлювали необхідність певного періоду плекання національної свідомості загальної маси населення, вдавалися до політичної пропаганди, розуміли важливість проведення культурно-освітньої роботи [15, с. 16–18].

Оцінку тогочасного українського руху у звіті подає австрійський консул у Києві: «...малоруський національний рух розвивається... національна свідомість збільшується, знання власної історії росте все ширше та глибше і скріплює індивідуалізм... Малоруська молодь, що служить справжньому малоруському патріотизмові, досить обережна й тримається якнайдалі від соціалістичних інтриг, щоб не пошкодити своїй справі» [15, с. 20].

Від тарасівців та ідей товариства беруть свої початки практично всі українські політичні партії у XX ст. Так, програмові ідеї тарасівців у майбутньому запозичили чи продовжували: Загальна українська безпартійна демократична організація (1897), Українська демократична партія (1904), Українська радикальна партія (1904), Українська радикально-демократична партія (1905), Товариство українських поступовців (1908) [21].

Тарасівці у недалекому майбутньому стали активними діячами кількох українських партій та організацій з різним ідейним спрямуванням. Так, одним із чільних ідеологів націоналізму став М. Міхновський, представником

консервативної течії був В. Шемет, лібералізм представляв Є. Тимченко, М. Коцюбинський став членом соціал-демократичної партії [14, с. 57].

Безперечно, варто підкреслити, що саме тарасівці заклали стрижень ідеології українського націоналізму [21, с. 336]. Справу батька, Івана Липи, продовжив син – Юрій, який став одним із діячів та теоретиків націоналістичного руху, згодом був лікарем в Українській повстанській армії [15, с. 17].

Тарасівці наголошували на ідеях самостійності, державності як центрових в українській справі. Іван Липа писав: «... іншої України, як самостійної, тарасівці собі й не уявляли...» [10, с. 69]. Володимир Самійленко зазначав: «Гурток цей (тарасівців) мав цілком самостійницький характер, мав завдання ставити українське питання на всю його височінь і ширину, щоб наблизити відродження України, культурне й політичне» [17, с. 592]. Вплив ідей тарасівців був помітним в роки Української національної революції (1917–1921) – в тогочасних політичних дискусіях вони послідовно обстоювали ідею незалежної Української держави [22].

Феномен тарасівців є важливим чинником у становленні українського державництва, вони перші поставили вимогу створення української самостійної держави, власної національної армії [3]. Справедливо буде сказати, що тарасівці стали першими державниками в час, коли держави ще не було.

Братство тарасівців витворило той спільний націозахисний знаменник української політичної думки, на який у своєму світогляді та практичній діяльності спиралися всі українські самостійницькі групи та партії. Присвята свого

життя Україні та маніфестація національної єдності українців були закріплені клятвою на могилі Тараса Шевченка.

Важливим є те, що Постановою Верховної Ради України від 2 лютого 2016 року № 971-VIII «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2016 році» 125-а річниця створення Братства тарасівців включена до пам'ятних дат, які відзначаються на державному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акіменко Алла. Вони народжували нашу державність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrnationalism.com/news/nationalist-movement/784-vony-narodzhuvaly-nashu-derzhavnist.html>
2. Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: навчальний посібник / За заг. ред. М. М. Мудрого. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – 408 с.: іл.
3. В. В. 45-ліття «Тарасівців» (до джерел самостійництва в 1917 році у війську) // Літопис Червоної калини. – Ч.5. – Травень 1936 р. – С. 8–9.
4. Гирич Ігор. М. Грушевський та І. Франко: громадське і приватне [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-hurych.name/uk/Hrushevsky/AndFranko.html>
5. Грінченко Борис. Т.1: Поетичні твори. Оповідання. Повісті / Упоряд. В. В. Яременка // Твори: в 2 т. – К.: Наукова думка, 1990. – 640 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Hrinchenko/Tvory_v_dvokh_tomakh_Tom_1_zbirka/
6. Діба Алла, Чернов Анатолій. «Моя Україно, мій ти раю...». Матеріали до біографії письменника-«плеядівця» Мусія Кононенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1600/1/Duba.pdf>
7. Кононенко Мусій. Спогади / Мусій Кононенко. – Полтава, 1998. – 183 с.
8. Коцюбинський Юлій. М. Коцюбинський та «Братство тарасівців» / Юлій

- Коцюбинський // Український засів. Часопис національної інтелігенції. – Харків, 1995. – Число 7–9 (26–28). – С. 72–77.
9. Коцюбинський М. Хо. Казка / М. Коцюбинський // Твори в 7 томах. – Т.1. Повісті. Оповідання (1884–1897). – Київ: Видавництво «Наукова думка», 1973. – С. 166–193.
10. Липа Іван. Братерство тарасівців (Спомини) / Іван Липа // Український засів. Часопис національної інтелігенції. – Харків, 1995. – Число 7–9 (26–28). – С. 67–71.
11. Липа Юрій. Тарасівці / Юрій Липа // Український засів. Часопис національної інтелігенції. – Харків, 1995. – Число 3 (7). – С. 21–38.
12. Мельник Ігор. Перша політична партія в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/42655>
13. Наумов С. О. Братство тарасівців / С. О. Наумов // Український історичний журнал. – 1999. – №5 (ч.1.). – С. 36–44.
14. Наумов С. О. Братство тарасівців / С. О. Наумов // Український історичний журнал. – 1999. – №6 (ч.2). – С. 55–63.
15. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. лютий 1917 р.): монографія. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.
16. Програмові засади Братства тарасівців // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Том I. / Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. – Сучасність, 1983. – С. 19–25.
17. Самійленко Володимир. З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст. / Володимир Самійленко // Твори. Поезія. Драматичні твори. Проза. – Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро». – С. 581–596.
18. Стамбол Ігор. Наслідкування українцями «молодих» національних рухів Європи у XIX ст.: Іван Липа у «Братерстві Тарасівців» / Ігор Стамбол // Українознавчий альманах. – Київ, 2014. – Випуск 17. – С. 99–102.
19. Степовик І. (Липа І.) У батька Тараса в гостині / І. Степовик (І. Липа) // Зоря. – Львів, 1892. – Ч.5. – С. 91–94.
20. Тарахан-Берега Зінаїда. Святиня. Науково-історичний літопис Тарасової Гори / Зінаїда Тарахан-Берега. – Київ, 1998. – 544 с.
21. Тимошенко Оксана. Розвиток української національної ідеї М. Міхновського в період діяльності УНП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Tymoshenko_Oksana/Rozvytok_ukrainskoi_natsionalnoi_idei_MMikhnovskoho.pdf
22. Турченко Ф. Г. Михайло Грушевський vs Микола Міхновський (дискусія сучасників: погляд через сторіччя) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedir/Mykhailo_Hrushevskiy_vs_Mykola_Mikhnovskiy_dyskusiia_suchasnykiv_pohliad_cherez_storichchia.pdf
23. Українка Леся. До М. П. Драгоманова. – 5 (17) березня 1891 р. – Відень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1891/18910317.html>